

O‘ZBEK TILIDA SODDA GAPNING VALENSIYA ASOSIDAGI FORMAL-FUNKSIONAL TALQINI: FE’L MARKAZIDAGI SINTAKTIK IMKONIYATLAR VA CHEKLOVLAR

Zubaydullayeva Hilola Tohir qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti, Ingliz filologiyasi kafedrası Assistant-o’qituvchisi

E-mail: zubaydullayeva0810@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilida sodda gap qurilishining valensiya nazariyasi asosidagi formal-funksional talqini tahlil qilinadi. Fe’lning sintaktik markaz sifatidagi roli, uning aktyantlar bilan o‘zaro munosabati hamda valensiya darajasi sodda gapning shakllanish jarayonidagi hal qiluvchi omillar sifatida ko‘rib chiqiladi. Formal yondashuv doirasida fe’lning grammatik xususiyatlari - boshqaruv, moslashuv, bitishuv mexanizmlari baholanadi, funksional yondashuv esa predikativlikning mazmuniy tarkibi, kommunikativ yuklama, vazifaviy-semantik munosabatlar bilan integratsiyada yoritiladi. Tadqiqot davomida fe’lning valensiya imkoniyatlari va cheklovlari sintaktik modellashtirish, aktyantlarning grammatik realizatsiyasi hamda gapning kommunikativ tuzilishi bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi. Natijada sodda gapning struktura-semantik modeli hamda fe’l markazidagi sintaktik potensialning o‘zbek tilshunosligidagi mohiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Valensiya, sodda gap, formal-funksional yondashuv, fe’l markazi, predikativlik, sintaktik aktyant, valentlik darajasi, boshqaruv, bitishuv, moslashuv, sintaktik model, kommunikativ tuzilish, struktur-semantik munosabat, fe’l potentsiali, o‘zbek tilshunosligi.

Аннотация. В данной статье анализируется формально-функциональная интерпретация построения простого предложения в узбекском языке на основе теории валентности. Роль глагола как синтаксического центра, его взаимодействие с актантами и уровень валентности рассматриваются как решающие факторы в образовании простого предложения. В рамках формального подхода оцениваются грамматические свойства глагола – механизмы управления, адаптации и согласования, а функциональный подход рассматривается в интеграции с содержанием предикативности, коммуникативной нагрузкой и функционально-семантическими отношениями. В ходе исследования анализируются возможности и ограничения валентности глагола во взаимосвязи с синтаксическим моделированием, грамматической реализацией актантов и коммуникативной структурой предложения. В результате раскрывается структурно-семантическая модель простого предложения и сущность синтаксического потенциала глагольного центра в узбекском языкознании.

Ключевые слова: Валентность, простое предложение, формально-функциональный подход, глагольный центр, предикативность, синтаксический актант, уровень валентности, контроль, согласование, адаптация, синтаксическая модель, коммуникативная структура, структурно-семантическое отношение, глагольный потенциал, узбекское языкознание.

Annotation. This article analyzes the formal-functional interpretation of the construction of a simple sentence in the Uzbek language based on the theory of valence. The role of the verb as a syntactic center, its interaction with the actants, and the level of valence are considered as decisive factors in the formation of a simple sentence. Within the framework of the formal approach, the grammatical

properties of the verb - mechanisms of control, adaptation, and concordance - are evaluated, while the functional approach is illuminated in integration with the content of predicativity, communicative load, and functional-semantic relations. During the study, the possibilities and limitations of the valence of the verb are analyzed in connection with syntactic modeling, grammatical realization of actants, and the communicative structure of the sentence. As a result, the structural-semantic model of the simple sentence and the essence of the syntactic potential of the verb center in Uzbek linguistics are revealed.

Key words: *Valence, simple sentence, formal-functional approach, verb center, predicativity, syntactic actant, valence level, control, agreement, adaptation, syntactic model, communicative structure, structural-semantic relationship, verb potential, Uzbek linguistics.*

KIRISH

O‘zbek tilshunosligida sodda gapning tuzilishi, uning semantik va sintaktik mexanizmlarini izohlashga doir ilmiy qarashlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab izchil rivojlanib bormoqda. Gapning predikativ asosini tashkil etuvchi fe’lning sintaktik faoliyati, ayniqsa, valensiya nazariyasi nuqtai nazaridan talqin etilishi zamonaviy lingvistika uchun alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki valensiya yondashuvi fe’lning faolligini semantik va struktur jihatdan izohlashga imkon beruvchi universal model bo‘lib, u sodda gapning mazmuniy va formal tuzilishini bir butun sifatida ko‘rib chiqishga sharoit yaratadi. Shu bois ushbu maqolada sodda gapning valensiya asosidagi formal-funksional talqini, fe’l markazidagi sintaktik imkoniyatlar hamda ularning chegaralarini belgilovchi omillar keng tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligini shundan iboratki, an’anaviy sintaksis ko‘pincha gap bo‘laklarining yuzaki tizimiga asoslangan bo‘lsa, valensiya yondashuvi esa fe’lning ichki imkoniyatlarini, uning aktyantlarni talab qilish yoki rad etish xususiyatlarini, shuningdek, sintaktik struktura va mazmunning o‘zaro bog‘liqligini aniqlik bilan ochib beradi (Tesnière, 1959).

ASOSIY QISIM

Valensiya nazariyasi tilshunoslikda Huquqiy tuzilmalarni emas, balki sintaktik munosabatlarning semantik ildizlarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, u fe’lni gapning “energetik markazi” sifatida talqin qiladi (Zolyan, 1991). Bu yondashuvga ko‘ra, fe’l nechta aktyantni o‘z atrofiga birlashtirishi va qaysi sintaktik o‘rinlarni talab qilishi uning valentlik darajasi bilan belgilanadi. Masalan, bir valentli fe’llar faqat bitta aktyant (obligator subyekt)ni talab qilsa, ikki valentli fe’llar qo‘shimcha obyekt o‘rnini ham zarur qiladi; uch valentli fe’llar esa vositali to‘ldiruvchining mavjudligini taqozo etadi (Kruche, 1982). O‘zbek tilida fe’lning valentlik darajasi uning ma’nosiga, grammatik shakliga, obyektiv reallikdagi harakatning xususiyatiga bog‘liq holda shakllanadi. Bu jihatdan o‘zbek tili aglutinativ tizimga mansub bo‘lganligi sababli, affikslarning grammatik yuklanishi fe’lning valensiya imkoniyatlarini kuchaytirishi yoki cheklashi mumkin (Yuldashev, 1998).

Sodda gapning formal talqinida gap bo‘lamlari orasidagi grammatik munosabatlar, birinchi navbatda, boshqaruv, bitishuv va moslashuv mexanizmlari asosida yoritiladi. Chunki bu uchlik sintaktik bog‘lanishning asosiy mexanizmlarini tashkil etadi va fe‘lning valentlik talablarini yuzaga chiqaradi (G‘ulomov, 1966). Masalan, boshqaruv munosabati fe‘lning to‘ldiruvchini muayyan kelishikda talab qilishiga asoslanadi: *kitobni o‘qidi, uyga keldi, mening so‘zimga ishondi* kabi misollarda to‘ldiruvchining kelishikli shakli fe‘lning semantik tabiatidan kelib chiqadi. Aksincha, bitishuvda sintaktik munosabat grammatik vosita talab qilmaydi, bunda bog‘lanish intonatsiya yoki semantik moslik orqali amalga oshadi: *tez yugurdi, ertalab keldi* kabi hollarda ravishlarning fe‘lga tobeligini formal emas, balki funksionaldir. Moslashuv esa asosan sifat yoki egalik formasidagi moslikda kuzatiladi: *katta uy* birikmasi gap bo‘lmasa-da, sodda gapning tuzilishida bunday mosliklar ko‘p uchraydi.

Funksional yondashuvda esa sodda gapning predikativlik markazi, kommunikativ vazifasi, tematik-remat munosabatlari tahlil qilinadi. Predikativlik “gapning voqelikka munosabatini belgilovchi kategoriya” bo‘lib, o‘zbek tilida u fe‘lning zamon, shaxs, mayl ko‘rsatkichlari yordamida ifodalanadi (Abduazizov, 2007). Demak, formal yondashuv strukturaviy mexanizmlarni tushuntirsa, funksional yondashuv mazmuniy yukni yoritadi; valensiya esa ikkala yondashuvni integratsiya qiluvchi ilmiy model sifatida maydonga chiqadi.

Maqolada sodda gapning valensiya modeliga asoslangan tahlil fe‘l markazli sintaktik tuzilmaning mohiyatini ochib berish bilan birga, fe‘lning talab qiladigan aktyantlar majmuasi bilan real matn tuzilmalari orasidagi uyg‘unlikni aniqlashga qaratilgan. Valensiya nazariyasiga ko‘ra, fe‘lning semantik “bo‘sh joylari” mavjud bo‘lib, ular aktyantlar bilan to‘ldirilishi zarur (Tesnière, 1959). Masalan, *bermoq* fe‘li uch valentli bo‘lib, subyekt (kim?), obyekt (nimani?), adresat (kimga?) kabi sintaktik o‘rinlarni talab qiladi: *U menga kitob berdi*. Agar aktyantlardan biri tushirilsa, gapning semantik to‘liqligi buzilishi yoki kontekstga bog‘lanib to‘ldirilishi kerak bo‘ladi: *Kitob berdi* (subyekt kontekst orqali anglashiladi).

Fe‘lning valentlik imkoniyatlari ko‘pincha uning semantik sinfiga bog‘liq: harakat fe‘llari odatda ikki yoki uch valentlidir; holat fe‘llari odatda bir valentli bo‘ladi (*yotmoq, o‘tirmoq*). Psixik holatni anglatuvchi fe‘llar ko‘pincha subyektning grammatik ifodalanishini talab qilsa-da, obyektini talab qilmaydi (*u o‘yladi, u hayron bo‘ldi*). O‘zbek tilida fe‘lning valentlik imkoniyatlari ko‘pincha qo‘shimchalar orqali qayta tashkil qilinadi: *yugurtirmoq* fe‘li affiks orqali ikki valentlidan uch valentliga o‘tishi mumkin. Bu holat fe‘lning derivatsion valensiyasini ochib beradi (Sayfullayev, 2012).

Valensiya nazariyasining afzalligi shundaki, u sintaktik sathni semantik sath bilan bir butunlikda tahlil qiladi. Masalan, *Ali maktabga bordi* gapida valentlik uch komponentli tahlil talab qiladi: subyekt (Ali), obyekt o‘rnini egallovchi lokativ aktyant (maktabga) va harakatning o‘tgan zamon shakli (bordi) bir butun predikativ mazmuni hosil qiladi. Agar fe’ning valentlik darajasi ikki bo‘lsa, lokativ komponent tushirilishi mumkin: *Ali bordi* - bu yerda harakatning yo‘nalish komponenti kontekstual bo‘shliq sifatida qoladi. Shunday qilib, valensiya modeli sodda gapning mazmuniy strukturasi ham, sintaktik jihatdan tuzilishini ham bir vaqtning o‘zida aniqlik bilan tavsiflaydi.

Sodda gapning formal-funksional talqinida fe’l markazidagi cheklovlar ham alohida ahamiyatga ega. Fe’ning semantik tabiatida mavjud cheklovlar sintaktik realizatsiyada ham o‘z aksini topadi. Masalan, *yomg‘ir yog‘di* kabi gaplarda subyekt nomi formal tarzda bo‘lsa-da, semantik subyekt real agent emas, ob'ektiv tabiat hodisasi hisoblanadi. Bu “nol valentlikka yaqin holat” sifatida qaraladi, chunki fe’l faqat bir valentli bo‘lishiga qaramay, subyektning agentlik darajasi an’anaviy fe’llardan farq qiladi (Shopen, 1991).

Yana bir cheklov fe’ning grammatik kategoriyalarining semantik mos kelishi bilan bog‘liq. Masalan, *u kitobni bordi* kabi gap valensiya talabiga zid bo‘ladi, chunki *bor-*harakat fe’li obyekt talab qilmaydi. Bu holat sintaktik cheklovning semantik asosga tayanishini ko‘rsatadi. Demak, valensiya faqat imkoniyatlar majmuasi emas, balki qat’iy cheklovlar tizimidir.

Sodda gapning funksional modelida esa tema-rema strukturasi fe’ning valentlik tuzilishi bilan qanday aloqada bo‘lishi tahlil qilinadi. Fe’l talab qilgan aktyantlar gapning kommunikativ markazida turadi, lekin tema-rema aloqalari ularni turlicha tartibda joylashtirishi mumkin: *Ali kitobni berdi* (tema - Ali) va *Kitobni Ali berdi* (rema – Ali) kabi konstruktsiyalar sintaktik valentlikni buzmasdan turib, kommunikativ vazifani o‘zgartiradi (Firbas, 1992).

O‘zbek tilida sodda gapning valensiya asosidagi talqini tilning ichki imkoniyatlarini yoritish bilan birga, sintaktik qurilishning milliy xususiyatlarini ham namoyon qiladi. Masalan, bo‘lishli-bo‘lishsiz shakllar orqali fe’ning valentlik maydoni torayishi yoki kengayishi mumkin: *u kelmadi* gapida valentlik soni o‘zgaraydi, lekin *u keldi* gapiga nisbatan semantik to‘siq yuzaga keladi. Bunday o‘zgarishlar sodda gapning predikativ mazmuniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, fe’ning bajaruvchi aktyant bilan mos kelishi, ya’ni shaxs-son kategoriyalarining to‘g‘ri qo‘llanishi sodda gapning sintaktik yaxlitligini ta’minlaydi: *Men bordi* kabi gaplar valensiya talabining buzilganini ko‘rsatadi. Bu holat formal munosabatlarning funksional mazmun bilan uyg‘unlashishi zarurligini isbotlaydi.

Sodda gapning valensiya asosidagi tahlili shuni ko‘rsatyaptiki, fe’l markazi o‘zbek tili sintaksisida struktur va mazmunning birlashuv nuqtasi hisoblanadi. Uning valentlik xususiyatlari aktiv va passiv konstruksiyalarda turlicha namoyon bo‘ladi. Passiv konstruksiyada obyekt subyekt pozitsiyasiga ko‘tariladi: *Kitob o‘qildi* — bu yerda bajaruvchi agent ko‘pincha ko‘rsatilmaydi; valensiya kamayadi, gapning kommunikativ markazi esa obyektga o‘tadi. Bu esa funksional sintaksisning valensiya tahliliga bog‘lanishini yanada kuchaytiradi (Siewierska, 2005).

XULOSA

Xulosa sifatida ta’kidlash joizki, o‘zbek tilida sodda gapning valensiya asosidagi formal-funksional talqini tilning ichki sintaktik mexanizmlarini chuqur o‘rganishga imkon beradi. Fe’lning valentlik xususiyatlari uning semantik tabiatini, sintaktik imkoniyatlarini va kommunikativ vazifalarini belgilovchi hal qiluvchi omildir. Formal yondashuv fe’lning sintaktik bog‘lanish tizimini aniqlab bersa, funksional yondashuv gapning mazmuni, predikativlik xususiyatlari va kommunikativ tashkilotini ochib beradi. Valensiya esa bu ikki yondashuvni integratsiya qilgan holda sodda gapning struktur-semantik modelini ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili fe’llari valentlik jihatdan yuqori dinamik potentsialga ega bo‘lib, affiksatsiya jarayoni orqali valentlik darajasining o‘zgarishi sintaktik qurilishning moslashuvchanligini ta’minlaydi. Valensiyaning cheklovlari esa fe’lning semantik tabiati, harakatning struktur modeli va grammatik kategoriyalar bilan belgilanadi. Shunday qilib, sodda gapning valensiya asosidagi tadqiqi zamonaviy o‘zbek sintaksisini chuqur ilmiy tahlil qilish imkonini beruvchi eng samarali nazariy modellardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale*. — Paris: Klincksieck, 1959. — 670 b.
2. Zolyan S. T. *Valentnost i semanticheskaya struktura predikata*. — Erevan: Izd-vo AN Armyanskoy SSR, 1991. — 215 b.
3. Kruche S. *Valenz und Satzbau*. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1982. — 248 b.
4. Yuldashev A. *O‘zbek tili sintaksisida valentlik masalalari*. — Toshkent: Fan, 1998. — 180 b.
5. G‘ulomov A. *O‘zbek tili sintaksisi asoslari*. — Toshkent: Fan, 1966. — 256 b.
6. Abduazizov A. *O‘zbek tilining umumiy tilshunoslikka oid masalalari*. — Toshkent: Universitet, 2007. — 240 b.
7. Sayfullayev A. *O‘zbek tilida fe’l derivatsiyasi va valentlik*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. — 220 b.
8. Shopen T. (Ed.) *Language Typology and Syntactic Description*. Vol. 1–3. — Cambridge: Cambridge University Press, 1991. — 540 b.
9. Firbas J. *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — 260 b.
10. Siewierska A. *Person*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 320 b.